

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2020. Vol. 3(28). Issue 1, pp. 125–138

doi 10.15421/26200111

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 94(47+57)«18/19»

О. О. Бобринський і Державна дума:
погляди та діяльність

Н. С. Чернікова

кандидат історичних наук
 ORCID: 0000–0002–5470–0622
 ResearcherID: AAI-4647–2020
 chernikova.natka@gmail.com

*Дніпровський національний університет імені
 Олеса Гончара,
 пр. Гагаріна, 72, м. Дніпро, Україна, 49010*

І. С. Карпань

кандидат філософських наук
 ORCID: 0000–0002–1921–5373
 irinakarpan2@gmail.com

*Дніпровська академія неперервної освіти,
 вул. Володимира Антоновича, 70,
 м. Дніпро, Україна, 49006*

Анотація. *Мета статті* – розкрити напрями суспільно-політичної та державної діяльності Олексія Олександровича Бобринського у 1905–1911 рр. *Методи дослідження:* історико-генетичний, історико-порівняльний, описовий, історико-типологічний, системно-структурний. *Основні результати:* у статті висвітлено погляди графа О. О. Бобринського на запровадження інституту парламентаризму в Російській імперії. З'ясовано його практичні кроки зі створення організаційних осередків консервативного дворянства, його політизації та участі у процесах державотворення. Увагу акцентовано на ролі

О. О. Бобринського у розробці організаційних та ідеологічних засад, забезпеченні практичної діяльності організації Об'єднаного дворянства як провідної сили у політичному механізмі тогочасної Росії. Розкрито характер та зміст парламентської діяльності графа, його законодавчі ініціативи, зусилля щодо налагодження режиму співпраці та партнерства в Державній думі. Значна увага приділена аналізу змісту та характеру думських виступів О. О. Бобринського, сутнісних рис, специфіки, еволюції його політичної платформи, реалізованої в ході політичної кар'єри. *Практичне значення:* можливість використання одержаних результатів при підготовці монографічних досліджень, узагальнювальних праць, підручників і навчальних посібників з історії Росії, історії суспільно-політичних організацій, партій та рухів, представницьких та державних установ, політичної еліти Російської імперії кінця XIX – початку XX ст.; у процесі розробки та викладання нормативних і спеціальних курсів з історії Росії, політичної та соціальної історії у ЗВО. *Наукова новизна:* вперше висвітлено практичні кроки О. О. Бобринського зі створення оптимального політичного балансу між думськими партіями правого спрямування з метою відстоювання політичної платформи, виробленої на засіданнях ОД, та простежено динаміку змін у тактиці, формах і методах ведення ним політичної боротьби. *Тип статті:* описова.

Ключові слова: Об'єднане дворянство, праві партії, уряд П. А. Столипіна, Російська імперія, самодержавство.

Надійшла до редколегії 20.03.2020

Прорецензована 01.04.2020

Рекомендована до друку 06.05.2020

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2020. Vol. 3(28). Issue 1, pp. 125–138

doi 10.15421/26200111

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 94(47+57)»18/19»

А. А. Бобринский и Государственная дума: взгляды и деятельность

Н. С. Черникова

кандидат исторических наук

ORCID: 0000–0002–5470–0622

ResearcherID: AAI-4647–2020

chernikova.natka@gmail.com

*Днепропетровский национальный университет
 имени Олеся Гончара,
 пр. Гагарина, 72, г. Днепро, Украина, 49010*

И. С. Карпань

кандидат философских наук

ORCID: 0000–0002–1921–5373

irinakarpan2@gmail.com

*Днепропетровская академия непрерывного
 образования,
 ул. Владимира Антоновича, 70,
 г. Днепро, Украина, 49006*

Аннотация. Цель статьи – раскрыть направления общественно-политической и государственной деятельности Алексея Александровича Бобринского в 1905–1911 гг. Методы исследования: историко-генетический, историко-сравнительный, описательный, историко-типологический, системно-структурный. Основные результаты: в статье отражены взгляды графа О.О. Бобринского на введение института парламентаризма в Российской империи. Определены его практические шаги по созданию организационных ячеек консервативного дворянства, его политизации и участия в процессах государственного развития. Внимание акцентировано на роли А.А. Бобринского

в разработке организационных и идеологических основ, обеспечении практической деятельности организации Объединенного дворянства как ведущей силы в политическом механизме тогдашней России. Раскрыт характер и содержание парламентской деятельности графа, его законодательные инициативы, усилия по налаживанию режима сотрудничества и партнерства в Государственной думе. Значительное внимание уделено анализу содержания и характера думских выступлений А.А. Бобринского, сущностных черт, специфики, эволюции его политической платформы, реализованной в ходе политической карьеры. *Практическое значение:* возможность использования полученных результатов при подготовке монографических исследований, обобщающих трудов, учебников и учебных пособий по истории России, истории общественно-политических организаций, партий и движений, представительских и государственных учреждений, политической элиты Российской империи конца XIX – начала XX в.; в процессе разработки и преподавания нормативных и специальных курсов из истории России, политической и социальной истории в ЗВО. *Научная новизна:* впервые проанализированы практические шаги графа Бобринского по созданию оптимального политического баланса между думскими партиями правого крыла с целью отстаивания политической платформы, выработанной на заседаниях Объединенного дворянства, и прослежена динамика изменений в тактике, формах и методах ведения им политической борьбы. *Тип статьи:* описательная.

Ключевые слова: Объединенное дворянство, правые партии, правительство П.А. Столыпина, Российская империя, самодержавие.

Поступила в редколлегию 20.03. 2020

Прорецензирована 01.04.2020

Рекомендована в печать 06.05.2020

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2020. Vol. 3(28). Issue 1, pp. 125–138

doi 10.15421/26200111

<http://www.uha.dp.ua>

LCC DK508.5

**O. O. Bobrynskyi and State Duma:
 views and activities**

N. S. Chernikova

Ph. D. (History)

ORCID: 0000–0002–5470–0622

ResearcherID: AAI-4647–2020

chernikova.natka@gmail.com

*Oles Honchar Dnipro National University
 72 Haharin avenue, Dnipro, Ukraine, 49010*

I. S. Karpan

Ph. D. (Philosophy)

ORCID: 0000–0002–1921–5373

irinakarpan2@gmail.com

*Dnipro Academy of Continuing Education
 70 Volodymyr Antonovych st.,
 Dnipro, Ukraine, 49006*

Abstract. *The purpose of the article is to reveal to reveal directions of O. O. Bobrynskyi's socio-political and state activity in 1905–1911. Research methods: historical-genetic, historical-comparative, descriptive, historical-typological, system-structural. Main results: O. Bobrynskyi belonged to the famous noble family of landowners, owners of sugar factories of the Russian Empire. Therefore, he actively defended the interests of the nobility and autocracy. He believed that the consolidation of the nobility was necessary to maintain its dominant position in the state, especially after the revolutionary events of 1905. His practical steps to establish the organizational centers of the conservative nobility, its politicization and participation in the processes of state formation are revealed. The attention is focused on the role of O. Bobrynskyi in the development of organizational and ideological foundations, ensuring the practical activity of the United Nobility as a leading force in the political*

mechanism of Russia at that time. O. Bobrynskyi made the United Nobility congresses look like a parliament, which formed views of the conservative nobility on current state problems. As a result, their agrarian and electoral reform projects have largely become the basis of government reform. Thus, the nobility was able to form a majority in the Duma of the 3rd convocation, and O. Bobrynskyi became a deputy too. The nature and content his parliamentary activity, legislative initiatives and efforts to establish a regime of cooperation and partnership in the State Duma are revealed. The dynamics of changes in the tactics, forms and methods of political struggle were monitored. O. Bobrynskyi constantly tried to strike the optimal political balance between the right parties of the Duma to support the political platform developed at the meetings of the United Nobility. Much attention is paid to the analysis of the content and character of O. Bobrynskyi's speech, the essential features, specifics, the evolution of his political platform, realized during his political career. *Practical significance:* possibility of using the obtained results for writing monographs, general researches, textbooks and manuals dedicated to the Russian history, history of socio-political organizations, parties and movements, representative and state institutions, political elite of the Russian Empire; for creating and teaching normative and special courses in Russian history, political and social history at universities, colleges etc. *Scientific novelty:* O. O. Bobrynskyi's steps to create the optimal political balance between the right-wing Duma parties in order to lobby the United Nobility political platform are outlined. The dynamics of changes in the tactics, forms and methods of his political struggle were monitored *Article type:* explanation.

Keywords: United Nobility; Right-wing parties; Government of P. A. Stolypin; Russian Empire; Autocracy

Received 20.03.2020

Reviewed 01.04.2020

Accepted 06.05.2020

Постановка проблеми. У світлі світової та вітчизняної історичної науки особливої актуальності набуває дослідження політичної, соціальної історії крізь призму життя та діяльності окремих осіб, які одночасно виступають як носіями суспільно-історичних подій та процесів, так і їх творцями. В цьому контексті привертає увагу постать Олексія Олександровича Бобринського – графа, суспільно-політичного та державного діяча Російської імперії, представника і виразника інтересів помісного дворянства. Пік його політичної активності (1905–1912 рр.) припав на досить складний і суперечливий період в історії Російської імперії, що позначився насамперед революційними подіями та становленням нового інституту, першого органу народного представництва з законодавчими повноваженнями – Державної думи. Видання Миколою II низки положень, які легітимізували інститут виборності, та Маніфесту від 17 жовтня 1905 р. відкрили широкі перспективи для розвитку російського парламентаризму. Його зародження, безумовно, було пов'язане з процесом формування політичних партій, суспільно-політичних груп та появою нової генерації діячів, які очолили боротьбу за владу. Перед лідерами, зокрема, консервативного дворянства постало нагальне завдання щодо збереження не лише соціального статусу та привілеїв, а й здобуття керівних позицій у державі шляхом трансформації з еліти соціальної в еліту політичну. Значну роль у спробі вирішення цього завдання відіграв граф Олексій Олександрович Бобринський.

Метою даного дослідження є висвітлення процесу формування поглядів О. О. Бобринського на інститут народного представництва в Російській імперії, вектори його депутатської діяльності, методи політичної боротьби та шляхи впливу на напрямки внутрішньої політики.

Історіографія. Досить цікава, проте фрагментарна інформація щодо певних аспектів суспільно-політичної діяльності О. О. Бобринського знайшла відображення у працях А. Я. Авреха, В. С. Дякіна, Ю. Б. Соловйова, присвячених проблемам дворянства в політичній системі самодержавства. Єдність дослідників виявилась у визнанні самодержавної політики «продворянською», що, на думку авторів, наочно демонструвало прагнення царату укріпити економічні та політичні підвалини панівного стану. Наприклад, у Ю. Б. Соловйова міститься інформація щодо залучення О. О. Бобринського до урядових нарад як виразника інтересів помісного дворянства (Соловьев, Ю. Б., 1981). У працях А. Я. Авреха думська діяльність О. О. Бобринського як лідера організації Об'єднаного дворянства (далі – ОД) висвітлюється з позицій взаємозв'язку з урядовою політикою (Аврех, А. Я., 1966; Аврех, А. Я., 1991).

Вагоме місце у роботах А. Я. Авреха і В. С. Дякіна відводиться періоду прем'єрства П. А. Столипіна, який вважається обома дослідниками найсприятливішим для «дворянської реакції», що уособлювалася з функціонуванням ОД на чолі з О. О. Бобринським. Наприклад, В. С. Дякін відзначив роль організації у виробленні аграрного та виборчого законодавства, чітку стратегію його відстоювання парламентським шляхом саме через систему двох більшостей у Думі, домінування правих у Держраді та особистих доповідей О. О. Бобринського царю (Дякин, В. С., 1978; Дякин, В. С., 1988). Однак принципові розходження авторів виявились в оцінці курсу П. А. Столипіна: А. Я. Аврех повністю ототожнював внутрішню політику прем'єра з політичним курсом лідерів ОД – насамперед О. О. Бобринського, у той час як В. С. Дякін вважав стрижневим моментом політичний дисонанс між ними. Проте у монографіях обох дослідників аксіомою виступає теза про зростаючий політичний вплив ОД в 1907–1911 рр., неодноразові спроби графа до думського блокування з іншими партіями правого спрямування. Докладніше діяльність О. О. Бобринського як лідера та координатора ОД висвітлюється у статті Н. С. Чернікової (Чернікова, Н. С., 2018). В узагальнювальному вигляді концепція політичного поступу країни репрезентована в колективних монографіях «Кризис самодержавия в России» (Ананьин, Б. В., и др., 1984), «Становление российского парламентаризма начала XX века» (Селунская, Н. Б., и др., 1996), де проаналізовано проблеми державного будівництва, проблеми урядового реформування та реакція політичних сил досліджуваного періоду.

Джерела. У дослідженні використано матеріали з особистого архіву Бобринських, що зберігається у Російському державному архіві давніх актів м. Москва (далі – РДАДА). Значний дослідницький інтерес викликають щоденники О. О. Бобринського, де суспільно-політичне життя тогочасної Росії викладене під кутом зору самого автора (РДАДА, Москва, ф. 1412, оп. 8, од. зб. 292, 218 арк; РДАДА, Москва, ф. 1412, оп. 8, од. зб. 294, 40 арк). Записи дозволяють скласти уявлення про політичні настрої та орієнтири графа, ставлення до тих чи інших державних діячів тощо. Зважаючи на те, що щоденники як джерело дослідження мають (апріорі) конфіденційний характер, Олексій Олександрович на їхніх сторінках давав більш відверту оцінку тим чи тим політичним діячам та подіям. Основна увага зосереджена на взаєминах думських правих та націоналістів, уряду і царя за часів прем'єрства П. А. Столипіна. Незважаючи на цілком природну суб'єктивність викладеної інформації, вона нерідко використовувалась вище означеними дослідниками зазначеного періоду, які посилялись на цілковиту обізнаність О. О. Бобринського в кулуарних справах царату.

Проекти, промови, записки, статті тощо, написані О. О. Бобринським, на відміну від щоденників, мали публічне спрямування: для уряду, імператора, парламенту, суспільно-політичних організацій, преси. Тут знайшли відображення особисті погляди графа на актуальні питання тогочасної дійсності, що розглядалися на думських засіданнях: аграрне, єврейське, освітнє, на інститут представництва тощо (РДАДА, ф. 1412, оп. 2, од. зб. 703, 13 арк.; РДАДА, ф. 1412, оп. 2, од. зб. 267, 16 арк.; РДАДА, ф. 1412, оп. 2, од. зб. 303, 25 арк.; РДАДА, ф. 1412, оп. 2, спр. 176, 39 арк.; РДАДА, ф. 1412, оп. 2, од. зб. 702, 12 арк.; РДАДА, ф. 1412, оп. 8, од. зб. 228, 40 арк.). Також було опрацьовано протоколи засідань державних установ Росії, що свідчать про участь О. О. Бобринського в нарадах та засіданнях з питань створення представництва в Росії та висвітлюють його позиції з винесених до розгляду питань державного значення (Петергофское совещание, 1905). Значна увага приділена аналізу стенографічних звітів засідань Державної думи із виступами графа щодо столипінських проєктів реформ пенітенціарної системи, місцевого управління, що були скоріше викладом його власних поглядів на проблему – як доповнення до заздалегідь виробленої на з'їздах ОД платформи правих (Государственная Дума, 1908; 1909; 1910; 1911). Тож не перебільшене значення для дослідження має збірка матеріалів засідань ОД (Объединенное дворянство, 2001). Протоколи зібрань яскраво демонструють роль «особистісного фактору» в ефективній діяльності організації та уможливають здійснення компаративного аналізу позицій та рішень представників ОД – з одного боку, методи їх викладення та обстоювання в Думі – з іншого, та частки їх практичного втілення в урядовому курсі в цілому. Аналіз цих джерел дозволяє погодитись з укладачами збірника у тому, що пік активності ОД припадає на 1907–1912 рр., що хронологічно збігається з головуванням О. О. Бобринського.

Виклад основного матеріалу. Олексій Олександрович Бобринський (1852–1927) був вихідцем із відомої родини графів Бобринських, що з'явилася в дворянських гербовниках Росії наприкінці XVIII ст. Факт приналежності її представників до царюючої родини Романових значною мірою сприяв закріпленню Бобринських в елітарних колах російського суспільства. Представники роду обіймали придворні та державні посади, знаходячись у центрі суспільно-політичного життя. Неабияким підґрунтям для формування світогляду Олексія Олександровича стала приналежність його родини до кола великих землевласників та цукрозаводчиків Росії, що сприяло не лише матеріальному добробуту, а й зростанню авторитету серед помісного дворянства. Протягом 1875–1898 рр.

молодий Олексій очолював санкт-петербурзьке повітове, а згодом – губернське дворянство, орієнтуючись у своїй діяльності на ідею збереження самодержавного устрою та панівного становища дворянства в соціальній та політичній структурі Російської імперії.

Проте події початку XX ст. – революція 1905 р., невдачі в російсько-японській війні, процеси лібералізації суспільних рухів, формування політичних партій і угруповань лівого напрямку – лише сприяли наростанню розбрату серед консервативного дворянства. Переконавання в неспроможності об'єднання навколо дворянських нарад предводителів, станова пасивність та аполітичність, протиріччя дворянських лідерів слугувало спонукальним чинником у діяльності О. О. Бобринського та його однодумців щодо створення дієвих організаційних осередків для захисту самодержавства. «Доводиться поспішати, інакше консервативні елементи усі видихнуть у народі», – писав О. О. Кіреєв (Соловьев, Ю. Б., 1981, с. 162–163).

Олексій Олександрович ініціював об'єднання прихильників монархії навколо «Отечественного Союза» (ОС) – нечисленної організації, до Ради якої, окрім графа, входили О. П. Струков, Ф. О. Головін, О. О. Кіреєв, О. О. Новіков, князь В. М. Волконський. В історіографічній спадщині склався стереотип протидії консервативного дворянства процесам політичного реформування Росії в цілому. Проте ідеологи організації не відкидали можливості започаткування конституціоналізму та представництва: дилема полягала в тому, *якими* повинні бути реформи і *кому* має належати ініціатива в їх проведенні. Передбачалося, що спільними зусиллями вони зможуть розробити власний проєкт представницької установи на ґрунті максимального збереження монархічних засад за провідної ролі консервативного дворянства. Усвідомлюючи, що процес складання гідної реформаторам опозиції потребуватиме чимало часу, О. О. Бобринський закликав уряд не поспішати із запровадженням виборності в Росії. «Ми радили ... почекайте із загальним поданням голосів, – говорив згодом граф, – щоб привчити до правильного застосування хитрого знаряддя суспільного самоврядування» (Наброски речей А. А. Бобринского, арк. 12).

Проте схвалення Миколою II булигінського проєкту представництва та призначення наради для його обговорення на липень 1905 р. спонукали Олексія Олександровича і його соратників дещо змінити тактику. 21 червня 1905 р. представники ОС у складі О. О. Бобринського, О. О. Кіреєва, сенатора О. О. Нарішкіна та ін. отримали аудієнцію в царя, здійснивши спробу відкритого впливу на хід подій із запевненнями у підтримці самодержавних засад Росії (Соловьев, Ю. Б., 1981, с. 171).

Основним предметом «гарячої» промови О. О. Бобринського та О. О. Нарішкіна було проведення виборів у майбутні збори представників за становою ознакою (Соловьев, Ю. Б., 1981, с. 171). Олексій Олександрович намагався переконати царя у тому, що передумовами суспільних заворушень були поступки ліберальним колам з боку уряду. «Уперше названа була своїм ім'ям та революція, – писав він згодом, – яка так вдало поширювала своє згубне полум'я під прикриттям бюрократичної безтурботності, суспільного боягузтва і чиновницького лібералізму» (Наброски речей А. А. Бобринского, арк. 2). Згодом граф відзначив, що Микола II позитивно сприйняв його промову, проте не міг обрати запропонований курс, що вочевидь, призвело б до нових великих ускладнень і небезпек. Справді, погодившись на введення представництва усупереч своїй волі, Микола II не наважився відкрито підтримати вимоги правого крила дворянства (Соловьев, Ю. Б., 1981, с. 172).

Візит лідерів ОС до царя, однак, мав свої результати: із метою обмеження реформаторських тенденцій Микола II увів до складу наради кількох представників за власним вибором – О. О. Бобринського, А. А. Голєніщева-Кутузова, графів О. П. Ігнат'єва, О. О. Нарішкіна, О. С. Стишинського, О. П. Струкова та ін. (Ананьин, Б. В., Ганелин, Р. Ш., & Дякин, В. С., 1984, с. 204–205). Ця група незабаром отримала назву «зубри», тому що непохитно стояла на крайньому правому фланзі у всіх нарадах із приводу державних перетворень. Вона виявилася набагато дієвішою в обстоюванні самодержавних засад, ніж увесь склад Державної ради. «Його Величності завгодно було повеліти нам говорити з повною відвертістю всю правду. І ми говорили ... сміливо і рішуче», – говорив згодом Олексій Олександрович (Наброски речей А. А. Бобринского, арк. 4).

Головне завдання «зубрів» на Петергофській нараді полягало в обстоюванні тих виборчих засад, які дозволяли забезпечити кількісну перевагу дворянства в Думі. Вони розраховували на підтримку селян, які не втратили, на їхню думку, поваги до колишніх господарів, з метою досягти успіху на майбутніх з'їздах повітових землевласників (Соловьев, Ю. Б., 1981, с. 174). О. О. Бобринський відстоював принцип становості у виборчому законодавстві, припускаючи, що у такий спосіб перевага в Думі буде належати дворянству та селянству із залученням представників від духовенства. Він вважав, що Дума буде діяти належним (для них) чином лише за умови сильного селянського представництва. «Об стійку стіну консервативних селян розбіються хвилі красномовства передових елементів», – говорив він (Соловьев, 1981, с. 180). Навіть більше: він піддав сумніву репрезентативність зем-

ських з'їздів, що склалися, на його думку, не із земських діячів, а зі «штучно підібраних однодумців» та не були виразниками прагнень російського суспільства (Петергофское совещание, 1905, с. 144). Це, зрештою, спровокувало конфлікт із великим князем Володимиром Олександровичем; спроби О. О. Нарішкіна підтримати графа не мали успіху, натрапивши на докори в роз'єднаності й опозиційності дворянства, що «охранителі», звичайно, заперечувати не могли.

Представники ОС об'єктивніше оцінили майбутній склад Думи та її характер, аніж уряд. «Голос правди пролунав у пустелі майже дарма, і в результаті вийшло слабосильне дітище – Положення від 6 серпня про Державну Думу, – констатував О. О. Бобринський результати Петергофської наради і невдачу у відстоюванні самодержавних підвалин. – Бюрократичні сфери ще дружніше вкрили наші голоси своїми спростуваннями» (Наброски речей А. А. Бобринского, арк. 4). Справді, цар ухвалив рішення залишити без змін рекомендовану Радою міністрів систему виборів, що праві сприйняли як власну поразку. Єдиною перемогою «зубрів» на Петергофській нараді стало впровадження селянського представництва. Їм удалося провести спільну думку меншості булігінської комісії, відповідно до якої селянству в обов'язковому порядку виділялося 1 місце в Думі від кожної губернії. Але в цілому вони були розчаровані результатами наради. «З'їзд у Бобринського, – писав О. О. Кіреєв, – виявляється, що царя просто обійшли, як дитину. Він виявився прекрасно нами підготовлений, але, повторюю, його обійшли» (Соловьев, Ю. Б., 1981, с. 181).

Невдача Петергофської наради викликала у Олексія Олександровича і його соратників значну частку песимізму й побоювання відносно майбутнього самодержавної Росії. «Самодержавство – цей оплот, опора всієї російської історії скошений, і замість нього встановлені якісь підпори, з якими того і дивися звалиться колосальна вага нашої колосальної Батьківщини», – такого висновку дійшов він, у той час як країна готувалася до перших парламентських виборів за новим законодавством (Наброски речей А. А. Бобринского, арк. 5–6).

Як бачимо, на момент скликання Держдуми дворянство зазнало поразки в боротьбі за домінування в представницькому органі влади внаслідок роз'єднаності та відсутності єдиного організаційно-політичного підґрунтя. Утягнутий у вихор парламентської боротьби, О. О. Бобринський здійснив спробу увійти до парламенту на підставі «Положення про вибори в Державну Думу» від 6 серпня 1905 р. і висунув свою кандидатуру по Адміралтейській дільниці Санкт-Петербурга, розраховуючи посісти одне з 6 відведених місць. Він розробив власну передвиборну програму, ствер-

джуючи, що «належність до тієї чи іншої політичної партії ще не доводить переконань, оскільки програми партій дуже розпливчасті» (Дневники Бобринського А. А. о русско-японской войне, арк. 2). Відзначимо, що це зауваження дістало красномовне підтвердження під час роботи Думи першого скликання. Серед депутатів спостерігалася висока партійна мобільність, до того ж, партійна приналежність нерідко визначалася тим місцем, яке обрав депутат у залі Таврійського палацу (Селунская, Н. Б., Бородин, Григорьева, & Петров, 1996, с. 102).

У цілому передвиборна програма О. О. Бобринського була представлена декількома пунктами, які він вважав найбільш актуальними для розгляду в Думі. Її основні засади полягали у збереженні сильної царської влади; забезпеченні цілісності державних кордонів. Граф уперше публічно висловився про нагальність проведення аграрної реформи шляхом ліквідації селянської громади, реформ правоохоронного законодавства та місцевого врядування (Речь кандидата в депутаты, 39 арк.). Кандидатура О. О. Бобринського не була підтримана електоратом на виборах до Думи першого скликання. Його передвиборна програма, з одного боку, стала підсумком становлення його суспільно-політичних орієнтацій означеного періоду, з іншого – підґрунтям до подальших кроків.

Тож із 1906 р., враховуючи допущені помилки й опираючись на набутий досвід, О. О. Бобринський спрямував свою активність на організацію діяльності 3'їзду уповноважених дворянських громад, або Об'єднаного дворянства (ОД), існування якої протягом наступного десятиліття значною мірою обумовило напрямки урядової політики та внутрішньополітичного курсу Росії в цілому. Активна участь О. О. Бобринського у цьому процесі у поєднанні з попередньою діяльністю вплинула на його обрання головою ОД і виконавчого органу – Постійної ради.

Серед факторів, що обумовили впливовість та практичну ефективність ОД, можна вважати вдале організаційне оформлення, чітке визначення мети та першочергових завдань, особистий склад. Уже на першому скликанні О. О. Бобринському вдалося переконати учасників у результативності їхньої діяльності та досягти затвердження основних організаційних засад, серед яких вагоме значення мало зосередження в руках керівництва широкого кола повноважень. Як очільник ОД, він визначав напрями роботи, розробляв проекти, надавав результати зібрань Миколі II та голові уряду (Чернікова, Н. С., с. 63–64).

Підсумком роботи I з'їзду УДГ стало затвердження розробленої під керівництвом О. О. Бобринського програми аграрного рефор-

мування. Попри неоднотайність учасників, йому вдалося відстояти основні засади проекту, за якими передбачалася ліквідація селянської общини й упровадження приватновласницьких відносин для селян із інтенсифікацією господарювання, проведенням протекціоністської переселенської політики тощо.

Політична тактика О. О. Бобринського полягала в отриманні підтримки аграрної програми з боку царя, а відтак – здобуття вагомому аргументу впливу на урядові кола. У результаті між ним та прем'єром П. А. Столипіним були встановлені межі політичного співробітництва, що полягали у підтримці з боку ОД урядового курсу у випадку легітимізації дворянського проекту. Таким чином, ключові пункти останнього стали підґрунтям відомої столипінської аграрної реформи, а керівництво 3'їзду УДГ підтримало репресивну політику уряду та розпуск Думи I скликання (Чернікова, Н. С., с. 67–68). Наприкінці 1906 р. за ініціативи О. О. Бобринського був скликаний позачерговий з'їзд, результатом якого стало затвердження розробленого Постійною радою проекту реформування виборчого законодавства. Його підґрунтя становила станово-групова схема із виділенням 4 груп виборців: селяни, великі землевласники, дрібні землевласники і представники міст, спрямована, таким чином, на формування дворянсько-землевласницького представництва. За аналогічною із аграрним законодавством схемою, спираючись на підтримку ОД, П. А. Століпін ініціював розпуск II Думи і видання Маніфесту 3 червня 1907 р., за яким був введений виборчий закон на основі дворянського проекту (Чернікова, Н. С., с. 69).

Цілком зрозуміло, що О. О. Бобринський був обраний до III Держдуми від землевласників Київської губернії, увійшовши до фракції правих і поміркованих. Зважаючи на те, що ОД не дійшло згоди про можливість приєднання до жодної з політичних партій (тим більше, створення такої), його представники увійшли до різних угруповань правого спрямування. Особливістю III Думи й третьочервневої системи взагалі стало існування двох більшостей – право-октябристської та октябристсько-кадетської. Хоча серед фракцій спостерігалася висока партійна мобільність, у цілому процес формування партійних угруповань у Думі закінчився в листопаді 1907 р. Крайні праві були представлені 52 депутатами, націоналісти – 26, праві – 70, октябристи – 154 (Ананьин, Б. В., и др., 1984, с. 453).

Тож за таких обставин першочерговим завданням для О. О. Бобринського та інших партійних лідерів стало визначення меж співробітництва та розподілу повноважень у парламентських організаційних структурах. Напередодні остаточного

розмежування фракцій було проведено низку остаточних переговорів між октябристами і правими. Формально мета вбачалась у досягненні узгодженості щодо складу президії Думи, але фактично мова йшла про тривалішу співпрацю. Наприклад, протягом 29–31 жовтня 1907 р. граф від імені правих проводив переговори з представниками фракції «Союзу 17 октября» П. М. Крупенським та О. І. Гучковим щодо потенційних меж співробітництва у III Думі. Олексій Олександрович пропонував поділити президію Думи між двома фракціями, усунувши з неї представників від опозиції, проте О. І. Гучков не підтримав ідею повного злиття фракцій, припускаючи можливість співпраці з кадетами. Насамкінець на засіданні 31 жовтня між О. І. Гучковим та О. О. Бобринським була укладена формальна угода, за якою останній поступався на користь октябристів головуванням у Думі в обмін на прийняття в Думі вірнопідданської адреси (Дякин, В. С., 1978, с. 93).

Процес та характер переговорів продемонстрували неготовність керівників октябристів і правих до політичного компромісу. Олексій Олександрович у доповіді царю звинувачував октябристів у переслідуванні особистих інтересів шляхом політичних інтриг, «загравання» з іншими партіями, маючи на увазі насамперед кадетів. Невдоволення правих було спричинено також зближенням П. А. Столипіна з октябристами та перетворення останніх на проурядову партію. Співробітництво уряду й октябристів у О. О. Бобринського та його однодумців складало враження про призупинення переможного ходу в поновленні необмеженого самодержавства і провідних позицій помісного дворянства. «Вистрілюючи з цар-гармати, уряд сам перелякався», – констатував він (Записка Бобринського А. А. Николаю II, арк. 10).

Слід зазначити, що критичне ставлення О. О. Бобринського до Державної думи як законодавчого органу влади не зазнало значних змін навіть після запровадження нового виборчого закону і третьочервневого перевороту. Він продовжував наголошувати на її неефективності та безрезультативності: «...насправді це організм, що лише базикає» (Дневники Бобринського А. А. о русско-японской войне, арк. 17). Серед ознак Думи як парламенту граф іронічно називав лише елементи зовнішньої атрибутики: приміщення з представницьким амвоном, ораторську трибуну, наявність президії і представів, стенографістів і репортерів, процедури читання доповідей і звітів та голосування тощо, ставлячи під сумнів саму доцільність її функціонування. Згідно з його переконаннями, проведення того чи іншого законопроекту залежало від уряду, а результативність діяльності думських комісій виявлялася лише в гальмуванні того чи того «небажаного» урядового проєкту. Отже, у співвідношенні

«Дума – Уряд» перевагу О. О. Бобринський надавав останньому. «У Раді міністрів, – говорив він, – куди більше розуму, знання, такту і здорового глузду, аніж у нас в Думі» (Речь Бобринского А. А., арк. 18, 21).

Справді, з початком роботи III Думи О. О. Бобринський та ОД покладали надії на прем'єра П. А. Столипіна та його команду й очікували подальших рішучих кроків на шляху до зміцнення консервативних позицій, тому нерішучість викликала здивування та звинувачення у слабкості перед опозицією, насамперед кадетами. Причина, за переконаннями графа, полягала в тому, що міністри переважно були представниками бюрократичного середовища, що перешкоджало кар'єрі багатьох державних діячів, зокрема В. М. Коковцова, до якого він ставився шанобливо як до розумного, талановитого стратега з «дивним даром слова і феноменальною пам'яттю» (Дневники Бобринського А. А. с записями, арк. 21–22). До того ж, у колі «думських балакунів» Олексій Олександрович не бачив потенційних лідерів, здатних посісти місце в урядовому апараті. Він звертав увагу на О. І. Гучкова, графа Б. П. Уварова, П. М. Крупенського, П. М. Балашова, однак називав їх кар'єристами (Дневники Бобринського А. А. с записями, арк. 25).

З початком роботи III Думи правий табір охопила тенденція партійного протистояння і поступальний процес думського плюралізму. Більшість нових партій в Думі становили нечисленні групи, створені штучним шляхом відгалуження від існуючих і не мали у своїх програмах принципових розходжень. Тож О. О. Бобринський закликав до припинення процесу партійного дроблення та створення міцного думського правого осередку. «Як би близько ми не стояли один до одного за переконаннями, як би тісно не були зімкнуті тут у Києві, – відзначав він на засіданні «Клуба русских националистов», – виявляється, що у стінах Таврійського палацу партійність нас роз'єднує» (Речь Бобринского А. А., арк. 4). Між тим, йому так і не вдалося досягти трансформації ОД у політичну партію, тому довелося обмежуватися тимчасовими союзами з правими октябристами для зменшення впливу кадетів.

Співробітництво з урядом П. А. Столипіна, як вже зазначалося, також виявилось нетривким, та й то лише у сфері аграрного, виборчого і частково правоохоронного законодавства. Наприклад, на засіданні від 5 березня 1908 р. під час розгляду законопроекту про умовне звільнення злочинців О. О. Бобринський виступив від імені правих висловив підтримку урядових заходів, наголошуючи, що убивства і політичні злочини продовжуються. «Кожний з нас, – доводив він, – міг би вказати на цілий ряд відомих імен арештантів, що перебува-

ють у цей час у Берліні, Парижі, у Швейцарії та розпалюють багаття революції». Граф застерігав, що дострокове звільнення може набути в очах населення форми чергової поступки революціонерам і спричинити нові заворушення (Государственная Дума, 1908, с. 295–296).

Одне з найбільш дискусійних питань, яке об'єднувало представників різних політичних напрямків і водночас роз'єднувало членів одного табору, було пов'язане з пошуком шляхів розв'язання «єврейського питання», що набуло гостроти ще в 1905 р. внаслідок участі частини єврейського населення у революційних подіях та репресивної реакції уряду. Тим часом і після третьочервеного перевороту хвиля репресій щодо єврейського населення не вщухала. Чорносотенні організації вбачали в антисемітських кампаніях головну зброю у боротьбі з заворушеннями, а столипінський уряд продовжував політику обмеження єврейських прав. «Єврейське питання» для ОД не потребувало загального розгляду на засіданнях, зважаючи на те, що урядова політика в цілому задовольняла його представників. Під час його обговорення на засіданнях Держдуми більшість правих продовжували називати євреїв основними винуватцями революційних заворушень, вважаючи обмежувальні заходи необхідними для запобігання новій революції. Натомість позиція О. О. Бобринського мала певні відмінності. По-перше, він розглядав «єврейське питання» в контексті загального урядового законодавства й виступав за його редагування; по-друге, намагався відмежуватися від радикальних дій чорносотенців. Ці тенденції знайшли прояв у статті графа, підготовленої до друку в газеті «Родина» («Только не назад», 40 арк.). Відомо, що після хвилі погромів Олексій Олександрович очолив комітет, створений євреями для допомоги постраждалим. Він не відносив себе до антисемітів, цінував такі складові єврейського менталітету, як глибока релігійність, зразковий сімейний побут, витривалість, згуртованість і відзначав, що надавав допомогу окремим представникам єврейського населення, перебуваючи на державній службі («Только не назад», арк. 3, 6).

У питанні реформування середньої школи О. О. Бобринський також сподівався на співпрацю уряду й ОД за провідної ролі останнього в розробці проєктів. Проте, не отримавши урядової підтримки, він разом з іншими членами ОД намагався провести розроблену програму через парламент. На засіданні Держдуми 20 квітня 1909 р. Олексій Олександрович виклав власні погляди на проблему середньої освіти в Росії та шляхи їх вирішення. Значну частину виступу він присвятив нарисові історії середньої освіти в Росії, де він намагався

віднайти витоки проблем сьогодення. Серед найважливіших він вважав наступні: 1) спеціалізація середньої школи; 2) наявність закладів для підготовки викладачів ВНЗ; 3) зміст навчальної програми та термін навчання. Він піддав критиці програмі міністра освіти П. М. фон Кауфмана та пропонував уряду створити спеціальну комісію для розробки освітніх програм з окремих спеціальностей та встановлення відповідності між ними з метою запобігання перенасиченості та сухості навчальної програми. «Середня школа, виходить, затьмарює розум та вбиває живий інтерес до навчання в цілому та окремих предметам зокрема», – говорив він (Государственная Дума, 1909, стб. 2556). У питанні про термін навчання О. О. Бобринський ставив під сумнів доцільність існування 7-го та 8-го класів, де навчальний процес зводився до повтору вивченого. Він наголошував, що у 18–19 років учні мають приступити до вивчення «живої цікавої науки», маючи на увазі, вочевидь, продовження освіти в інших закладах (Государственная Дума, 1909, стб. 2568). Як результат, ключові пункти освітньої реформи, розроблені на засіданнях ОД, отримали практичне втілення в період перебування на посаді міністра народної освіти О. М. Шварца (1908–1910).

Відзначимо, що у 1909–1910 рр. у Думі спостерігалася тенденція до «поправління» – як із боку октябристів, так і кадетів, які називали себе опозицією. З думської кафедри О. О. Бобринський нагадував, що у країнах, де міністерство обирається парламентською більшістю, опозицію складає меншість. «Але в Росії, де міністри призначаються Верховною владою, – запитував він кадетів, – опозиція чому і кому?» (Государственная Дума, 1908, с. 26). Фактично, це було звинувачення в протистоянні монарху, що правими розумілося як державний злочин. Під час візиту до Лондона в 1909 р. лідер партії кадетів П. М. Мілюков заявив, що російська опозиція залишиться опозицією царя, а не царю. Ця заява отримала широкий резонанс у російській пресі та коментарі з боку різних політичних сил. Наприклад, О. О. Бобринський у газеті «Киевлянин» поставив під сумнів щирість П. М. Мілюкова, нагадавши про участь думських представників Партії народної свободи у підписанні Виборзької відозви, відмову скласти присягу на вірність Всеросійському самодержцю та ін. (Статья члена Госдумы Бобринского А. А., арк. 2 зв. –3). Таким чином, деклароване «поправління» кадетів не було сприйняте Олексієм Олександровичем та право-октябристською більшістю як привід до співробітництва, залишивши їх поза розподілом політичних важелів.

До того ж, політична тактика О. О. Бобринського та правих у Державній думі значною мірою визначалася характером відносин Миколи II та П. А. Столипіна. Показовою є ситуація конфлікту між ними навколо урядового законопроекту про штати Морського генерального штабу, що стосувався активно відстоюваних царем повноважень верховної влади у військових питаннях. 26 квітня 1909 р. Микола II за цілковитої підтримки правих підписав рескрипт, у якому наклав вето на проект закону про Морський генштаб (Дякин, В. С., 1978, с. 139–140). Таким чином, шальки терезів навесні 1909 р. схилились на користь правих, а П. А. Столипін, прохання про відставку якого було відхилене, мав рахуватися з їхніми думськими вимогами.

За таких обставин, наполягаючи на цілковитій підтримці курсу ОД, навесні 1909 р. О. О. Бобринський відверто заявив у Думі, що дворянство є однією з підвалин самодержавства, і замах на становище привілеї загрожують падінню останнього (Дякин, В. С., 1978, с. 150). На думських засіданнях праві розкритикували проект судової реформи, вбачаючи в ньому обмеження дворянських прав з боку бюрократії, проект введення виборної посади голови повітового з'їзду, мирових суддів замість покладання цих функцій на дворянського провідиря. П. В. Новицький вимагав рахуватися з помісним дворянством, репрезентованим керівництвом ОД, яке «одногосно в об'єднаних дворянських зборах ухвалило зберегти волосний суд» (Дякин, В. С., 1978, с. 156–157). Проте ліквідація волосного суду пройшла в Думі голосами націоналістів і октябристів, і праві готувалися до бою в Держраді, обравши іншу тактику: 22 січня 1910 р. вони проголосували за найрадикальніші поправки опозиції, передусім за скасування майнового цензу, чим свідомо зробили проект неприйнятним для вищої палати парламенту (Дякин, В. С., 1978, с. 157–158).

Найбільш чітко політична концепція консервативного дворянства була відображена в доповіді О. О. Бобринського від 17 березня «Про допущені в державній установі нападки на суспільний лад і дворянство», або «Про «ліві» висловлення у Думі», де граф стверджував, що критика дворянства з думської трибуни «складає небезпеку для здорового розвитку нашої батьківщини» і закликав уряд звернути на це належну увагу (Корелин, А. П., 2001, с. 442–491). Показово, що спочатку Олексій Олександрович мав намір назвати свою доповідь «Державна дума і виборчий закон» і відкрито виступити з вимогою реформування виборчої системи з метою перерозподілу думських мандатів на користь правих. Лише з тактич-

них розумінь – зміна виборчого закону, як відомо, була прерогативою виключно монарха і відкритий виступ з такою вимогою розцінювався б як втручання у права верховної влади, у якому звинувачували П. А. Столипіна – тональність і назва доповіді були трохи пом'якшені (Дякин, В. С., 1978, с. 195). Доповідь О. О. Бобринського отримала значний політичний резонанс і була видана окремим тиражем (Бобринский, А. А., 1910). Від імені ОД О. О. Нарішкін в листі П. А. Столипіну вимагав покласти край «революційній надмірності», що становила небезпеку для здорового розвитку батьківщини та мала «шкідливі наслідки для мирного населення» (Письмо А. Нарышкина, арк. 1–2). Тож у таких умовах П. А. Столипін вважав за доцільне висунути на перший план ту частину урядового курсу, що найбільшою мірою збігалася з курсом правих.

Це позначилося на розгляді в Думі (травень 1910 р.) законопроекту про введення земств у шести губерніях Західного краю, де поміщицьке землеволодіння було здебільшого польським, а основна маса селян представлена білорусами і українцями. Його принципові положення були розроблені В. В. Шульгіним, крайнім правим депутатом Думи, відображаючи настрої право-октябристської більшості у спробах унормувати позиції і вплив російських поміщиків та православного духовенства серед селян (Аврех, А. Я., 1966, с. 93–94). У цілому, праві підтримали урядову пропозицію щодо створення національних курій – польської та російської, що обирали окремо повітових і губернських гласних. Проте О. О. Бобринський виступив із пропозицією про відновлення випущеної урядом статті про обов'язкових гласних-священиків та надання їм по два представництва у земстві, наголошуючи, що приходи священиків були чи не єдиними осередками інтелігенції у краї, «де є і педагоги, і керівники, і книга, і школа» (Статья Бобринского А. А. о роли духовенства, арк. 5–7). «Це духовництво зуміє в земстві з'єднати, згуртувати селянство з землевласниками і з дворянством... – запевняв Олексій Олександрович під бурхливими оплесками правої і центру. – Нам цей пункт, ці священики необхідні; з ними ми стоїмо, з ними ми й упадемо» (Аврех, А. Я., 1991, с. 164). У підсумку законопроект із внесеними пропозиціями був прийнятий Думою 29 травня 1910 р., а сам процес обговорення свідчив про «примирення» інтересів правих і П. А. Столипіна. «Через хитке становище чи внаслідок тактичного поправління, але Петро Аркадійович викидає низку дуже правих витівок...», – писав О. О. Бобринський (Дневники Бобринского А. А. с записями, арк. 8 зв. –9). За таких обставин у листопаді 1910 р. він від імені ОД

виступив із критикою законопроекту про початкові училища, що передбачав запровадження виборності посад голів училищних рад. «Нові голови – платні, в той час, як відомо, проводирі дворянства за виконання своїх багатоскладових обов’язків утримування не отримують», – зазначав він, вказуючи на фінансову недоцільність реформи (Государственная Дума, 1910, стб. 1504). Він запевнив, що повітові проводирі сумлінно виконують свої обов’язки, відкидаючи, таким чином, взагалі потребу в її проведенні. У цілому, праві підтримали пункти про збереження головування в училищній раді за проводирем дворянства і недоцільність підпорядкування церковнопарафіяльних шкіл училищним радам (Дякин, В. С., 1978, с. 200–201).

Проте нова хвиля протистояння між О. О. Бобринським – як лідером ОД та урядом П. Столипіна була спричинена черговим політичним компромісом між прем’єром та лідером октябристів О. І. Гучковим, що супроводжувалась подальшим загостренням відносин між правими, октябристами і кадетами. Переобрання останнього головою Держдуми дозволило прем’єру заручитися підтримкою октябристів, які натомість вимагали збільшення їхньої політичної ваги. З середини листопада 1910 р. октябристи розпочали кампанію за зміну складу Держради з метою поповнення її представниками власної партії. Під час зустрічі з Миколою II В. І. Гучков «скаржився государю на Державну раду і просив поповнити її октябристами» (Дневники Бобринского А. А. с записями, арк. 18 зв.). Ця зустріч викликала занепокоєння правих: впевненості у підтримці царя не було. О. О. Бобринський із тривогою відзначав, що «Столипін і його Мефістофель, Гучков, дивляться урочисто» (Дневники Бобринского А. А. с записями, арк. 19). Проте незабаром у щоденнику граф зазначив, що «за останній тиждень у Царському селі дме правий вітер», і сподівався, що такі настрої протримаються до новорічного призначення до Держради (Дневники Бобринского А. А. с записями, арк. 19). У підсумку Микола II обмежився введенням до складу Держради «нешкідливих», на думку Олексія Олександровича, діячів – Д. Шипова і О. Зинов’єва (Дневники Бобринского А. А. с записями, арк. 22).

Проте в Думі політична конфронтація знайшла відображення під час розгляду чергового урядового проекту проведення в Петербурзі сучасної системи каналізації та водопроводу. Його невідкладність була викликана жакливим санітарним станом столиці, що призвів у 1909–1910 рр. до епідемії холери. Проект передбачав значні адміністративні зміни: створення спеціальної комісії, підзвітної безпосередньо МВС, що перебирала на себе функ-

ції міської Управи та Думи. Однак значна частина і правих, і октябристів вбачала у проєкті обмеження прав міського самоврядування і збільшення натомість централізації та можливості адміністративної сваволі. На засіданні 15 грудня 1910 р. О. О. Бобринський, як гласний міської думи, виступив з рішучим осудом законопроекту, вбачаючи в ньому «замах на право міст і право земств» (Государственная Дума, 1910, стб. 3141). Провину за невирішеність санітарного питання він покладав на МВС, яке, згідно з положенням про м. Петербург, не вносило це питання на розгляд міської думи й не забезпечило місцеву владу джерелом прибутків для проведення каналізаційних робіт. Під останнім граф мав на увазі надання Управі права здійснювати загальне оподаткування міського майна каналізаційним збором, яке за проєктом отримувала урядова комісія. «...Дайте нам спробу попрацювати з цим правом ... Петербург справиться з цією справою не гірше уряду», – запевняв він (Государственная Дума, 1910, стб. 3143–3144). Навіть більше, 19 січня 1911 р. Олексій Олександрович із думської трибуни, наголошуючи, що виступає від власного імені, а не від фракції, вщент розкритикував виступ П. А. Столипіна. Єдиним серйозним аргументом у доповіді прем’єра, «артилерією, проти якої важко говорити», граф вважав погрозу введення закону під час перерви парламенту за славнозвісною ст. 87 або можливість розпуску міської думи (Государственная Дума, 1911, стб. 133). Він відверто натякав на можливість зловживання владою у разі ухвалення проєкту. «Вкладаючи принцип порушення самоуправління до рук однієї особи, ви тим самим на свою голову надаєте це право в майбутньому й іншим особам, про яких ви поки що нічого не знаєте», – підсумовував він свою позицію під оплески навіть опозиціонерів (Государственная Дума, 1911, стб. 133). Тож, незважаючи на підтримку націоналістів і частини правих, 21 січня 1911 р. проєкт МВС був відхилений більшістю голосів (Дякин, В. С., 1978, с. 208), і ще одна столипінська програма зазнала поразки.

Таким чином, на початку березня 1911 р. в політичних кулуарах обговорювалися питання про відставку П. А. Столипіна та кандидатура його ймовірного наступника – В. М. Коковцова. 12 березня О. О. Бобринський писав, що криза закінчилася нечуваним тріумфом П. А. Столипіна, вимоги якого були задоволені царем (Дневники Бобринского А. с записями, арк. 28–28 зв.). У період розпуску обох палат 14 березня за згодою царя прем’єр провів законопроект про західні земства за ст. 87 Основних Законів, що викликало хвилю невдоволення більшості політичних сил. О. І. Гучков на знак протесту навіть склав повноваження голови Думи; октябрис-

ти, кадети, прогресисти і соціал-демократи подали П. А. Столипіну запити. Натомість праві та націоналісти, звинувачуючи прем'єра у підриві державної влади, відмовилися від запитів, виходячи з переконань про незаперечне право самодержця накладати вето на будь-який закон. О. О. Бобринський визнав, що видання Указу 14 березня не відповідало точному змісту ст. 87, проте не слугувало підставою для запиту, оскільки «самий акт, із приводу якого запит пред'явлений, є волевиявлення верховної самодержавної влади, що є джерелом закону» (Аврех, А. Я., 1991, с. 206).

Оцінюючи становище П. А. Столипіна, Олексій Олександрович писав: «Люди різних політичних течій схилиються до думки, що «Петро IV» дійшов до геркулесівських стовпів нахабства...». Він не змінив позитивного ставлення до прем'єра як талановитого державного діяча, однак основною, фатальною вадю називав «убивче честолюбство», що й обумовило його падіння (Дневники Бобринского А. А. с записями, арк. 28 зв. – 29 зв.). Тож втративши підтримку і правих, і октябристів, відставку П. А. Столипіна граф вважав справою часу.

Після смерті П. А. Столипіна з вересня 1911 р. в Думі спостерігалася тенденція до поправління октябристів, що створило сприятливе підґрунтя для формування октябристсько-націоналістичного блоку. Частина правих лідерів здійснила низку кроків щодо укладення союзу з октябристами та націоналістами, вважаючи, що в такому тріумвіраті, можна буде досягти бажаного поправління. Передумови створення блоку обговорювались у О. О. Бобринського на Галерній 23 жовтня 1911 р. в присутності представників правих і націоналістів обох палат (Дякин, В. С., 1988, с. 20). Хоча конкретних домовленостей досягти не вдалося, схильність правих та центристів до співпраці знайшла відображення у спільному обговоренні політичної тактики напередодні думських засідань. Тож протягом листопада 1911 р. – лютого 1912 р. політичним осередком для зустрічей лідерів правих і націоналістів був салон О. О. Бобринського, що формально вважався салоном його дружини Надії Олександрівни, а на шпальтах газет називався філією салону С. С. Ігнат'євої. За цей період тут відбулися наради за участю 150 членів правих і націоналістів обох палат, де обговорювались питання, що мали розглядатися на черговій сесії Думи та Ради: про зміну віросповідання, надання спадкових прав жінкам тощо (Дякин, В. С., 1988, с. 26). Представники правого крила ухвалили рішення щодо спільного виступу у Думі з їх критикою. Незважаючи на активний наступ в Думі та Раді, законопроект все ж таки був ухвалений, однак спільними зусиллями правих і центристів вда-

лося домогтися внесення значних змін і поступок на підтримку православної віри.

Опозицію правих і центристів викликав також законопроект про зрівняння жінок у спадкових правах із чоловіками, в якому представники помісного дворянства вбачали загрозу для подальшого існування великого землеволодіння (Дякин, В. С., 1988). Як наслідок, спільними зусиллями законопроект був відхилений обома палатами парламенту. Ще однією спільною перемогою правих і націоналістів стало рішення про збереження статті 51 Статуту про покарання, що залишала за мировими судьями право накладання покарань за самовільне залишення робітниками своїх місць.

Таким чином, скоординована діяльність лідерів правих і націоналістів продемонструвала свої переваги і дозволила втілити у життя обрану політичну платформу легітимним шляхом. Зосередження політичної активності навколо салону О. О. Бобринського сприяло зростанню авторитету графа в урядових та парламентських колах та, вочевидь, певною мірою вплинуло на його входження до Державної ради з 1 січня 1912 р.

Висновки. Виходячи з вищезазначеного, можна стверджувати, що політичний світогляд О. О. Бобринського ґрунтувався на цілковитій підтримці самодержавного устрою та переконанні в необхідності збереження провідної ролі консервативного дворянства не лише у соціальній структурі, а й у державному механізмі. Запорукою участі консервативного дворянства у виробленні політичного курсу граф справедливо вважав його ідеологічну та організаційну консолідацію для вироблення спільної платформи та проектів реформ щодо актуальних проблем, підготовки «своїх» представників до Державних думи та вироблення механізмів співпраці з урядовими колами та монархом. Ці завдання досить успішно виконувались на засіданнях очолюваної ним організації ОД у 1906–1907 рр. та знайшли відображення у проведенні бажаної аграрної та виборчої реформ урядом П. А. Столипіна та отримання О. О. Бобринським депутатського мандату. Позаяк відзначимо критичне ставлення графа до Державної думи як законодавчого органу влади. Він ставив під сумнів доцільність російського парламенту та вважав уряд єдиним важелем у проведенні того чи того законопроекту. Звідси стрижневим напрямом у думській діяльності О. О. Бобринського було зосередження уваги на розстановці та перегрупованні політичних сил в організаційних структурах парламенту в умовах протистояння з урядом П. А. Столипіна. Політична тактика боротьби графа та його однодумців здебільшого зводилась до критики урядових законопроектів з уміло заготовленою на з'їздах ОД мотивацією, що полягала у звинуваченнях в обмеженні дворянських прав. Проте засто-

совувалися й інші політичні технології: домовленість про одностайну підтримку найрадикальніших поправок опозиції на засіданнях Держдуми з усвідомленням провалу законопроекту під час розгляду в Державній раді, «традиційні» бесіди графа з Миколою II. Факт обізнаності Олексія Олександровича в придворній політичній ситуації, характері відносин царя з П. А. Столипініним, урахування його психологічних особливостей були вагомими важелями для координації стратегії як у Думі, так на засіданнях ОД.

Бібліографічні посилання

Аврех, А. Я., 1991. *П. А. Столыпин и судьбы реформ в России*. Москва : Политиздат.

Аврех, А. Я., 1966. *Царизм и третьеиюньская система*. Москва : Наука.

Ананьин, Б. В., Ганелин, Р. Ш., Дякин, В. С., 1984. *Кризис самодержавия в России, 1895–1917*. Ленинград : Наука.

Бобринский, А. А., 1910. *Доклад графа А. А. Бобринского на заседании 17 марта 1910 г. 6-го Съезда УОДО*. Санкт-Петербург : Типография М. А. Александрова.

Бобринский А. А., б/д. «Только не назад». *Беседа на современные вопросы. Еврейский вопрос*. Рукопись. Ф. 1412. Оп. 8. Од. зб. 228. Москва : Російський державний архів давніх актів, 40 арк.

Государственная Дума : Стенографические отчеты, 1908. Санкт-Петербург : Бесплатное приложение к газете «Речь», соз. 3, сес. 1, ч. 1, зас. 1–35.

Государственная Дума : Стенографические отчеты, 1909. Санкт-Петербург : Гос. типография, соз. 3, сес. 2, ч. 3, зас. 71–100.

Государственная Дума : Стенографические отчеты, 1910. Санкт-Петербург : Гос. типография, соз. 3, сес. 4, ч. 1, зас. 1–38.

Государственная Дума : Стенографические отчеты, 1911. Санкт-Петербург : Гос. типография, соз. 3, сес. 4, ч. 2, зас. 39–73.

Дневники Бобринского А. А. о русско-японской войне и революции 1905 г., 26.01.1904–05.05.1905. Ф. 1412. Оп. 8. Од. зб. 292. Москва : Російський державний архів давніх актів, 218 арк.

Дневники Бобринского А. А. с записями о текущих событиях общественно-политической жизни России, 20.09.1910–02.04.1911. Ф. 1412. Оп. 8. Од. зб. 294. Москва : Російський державний архів давніх актів, 40 арк.

Дякин, В. С., 1978. *Самодержавие, буржуазия и дворянство в 1907–1911 гг.* Ленинград : Наука.

Дякин, В. С., 1988. *Буржуазия, дворянство и царизм в 1911–1914 гг.* Ленинград : Наука.

Записка Бобринского А. А. Николаю II об отношении крестьянства к революции 1905 г., 1908. Ф. 1412. Оп. 2. Од. зб. 703. Москва : Російський державний архів давніх актів, 3 арк.

Калинычев, Ф. И., сост., 1957. *Манифест об учреждении булыгинской думы от 6 августа 1905 г.* Государственная дума в России (в документах и материалах). Москва : Государственное издательство юридической литературы, сс. 30–31.

Викладений у статті матеріал може бути використаний у дослідженні діяльності партій правого спрямування Державної думи II та III скликань, проблем політизації дворянства в Російській імперії зазначеного періоду, а також у подальшому вивченні суспільно-політичної, державної діяльності представників династії графів Бобринських.

Корелин, А. П., сост., 2001. *Объединенное дворянство. Съезды уполномоченных губернских дворянских обществ. 1906–1916 гг.* В 3-х т. Москва : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), т. 2 (1909–1912), кн. 1. (1909–1910).

Наброски речей А. А. Бобринского, произнесенные в Отечестве Союзе, 07.12.1905. Ф. 1412. Оп. 2. Од. зб. 267. Москва : Російський державний архів давніх актів, 16 арк.

Петергофское совещание о проекте Государственной думы под личным его Императорского Величества председательством: Секретные протоколы., 1905. Доступно: <<http://e-heritage.ru/ras/view/publication/browser.html?clear=true&perspective=popup&id=43561046>> [дата звернення: 19.05.2019].

Письмо А. Нарышкина П. Столыпину, б/д. Ф. 434. Оп. 2. Спр. 41. Москва : Державний архів Російської Федерації, 72 арк.

Речь Бобринского А. А., произнесенная в «Клубе русских националистов» в Киеве о деятельности III Государственной думы, б/д. Ф. 1412. Оп. 2. Од. зб. 303. Москва : Російський державний архів давніх актів, 25 арк.

Речь кандидата в депутаты I Гос. думы Бобринского А. А. (монархиста) своим избирателям по Адмиралтейскому участку с изложением своей программы политических взглядов и убеждений, 1905–1906. Ф. 1412. Оп. 2. Спр. 176. Москва : Російський державний архів давніх актів, 39 арк.

Селунская, Н. Б., Бородин, Л. И., Григорьева, Ю. Г., Петров, А. Н., 1996. *Становление российского парламентаризма начала XX века*. Москва : Москгорархив.

Соловьев, Ю. Б., 1981. *Самодержавие и дворянство в 1902–1907 гг.* Ленинград : Наука.

Статья Бобринского А. А. о роли духовенства в Земском собрании, б/д. Ф. 1412. Оп. 2. Од. зб. 706. Москва : Російський державний архів давніх актів, 14 арк.

Статья Бобринского А. А. об аграрном вопросе в России, 1908. Ф. 1412. Оп. 2. Од. зб. 702. Москва : Російський державний архів давніх актів, 12 арк.

Статья члена Госдумы Бобринского А. А. под заголовком «Оппозиция Его Величества», 22.06.1909. Ф. 1412. Оп. 2. Од. зб. 192. Москва : Російський державний архів давніх актів, 3 арк.

Чернікова, Н. С., 2018. О. О. Бобринський як лідер Об'єднаного дворянства. *Проблеми політичної історії України*. Дніпро : Грані, вип. 13, с. 61–72.

References

- Avrekh, A. Ya., 1991. *P. A. Stolypin i sudby reform v Rossii* [P. A. Stolypin and the fate of reforms in Russia]. Moskva: Politizdat (in Russian).
- Avrekh, A. Ya., 1966. *Tsarizm i tretyeyunskaya sistema* [Tsarism and the Third System of June]. Moskva: Nauka (in Russian).
- Ananin, B. V., Ganelin, R. Sh. and Dyakin, V. S., 1984. *Krizis samoderzhaviya v Rossii. 1895–1917* [The crisis of autocracy in Russia, 1895–1917]. Leningrad: Nauka (in Russian).
- Bobrinskiy, A. A., 1910. *Doklad grafa A. A. Bobrinskogo na zasedanii 17 marta 1910 g. 6-go Syezda UODO* [Count A. A. Bobrinskiy's Report at the meeting on March 17, 1910 of the 6th Congress of AUNS]. Sankt-Peterburg: Printing house of M. A. Aleksandrov (in Russian).
- A. Bobrinskiy, A., w/d. «Just not back». *Conversation on contemporary issues. The Jewish Question*. Manuscript. Fund 1412. Inventory 8. File 228. Moscow: Russian State Archive of Ancient Acts, 40 p.
- Gosudarstvennaya Duma: Stenograficheskiye otchety*, 1908. [State Duma: Verbatim Records]. St. Petersburg: Free App for Newspaper «Rech», convocation 3, session 1, part 1, meeting 1–35 (in Russian).
- Gosudarstvennaya Duma: Stenograficheskiye otchety*, 1909. [State Duma: Verbatim Records]. St. Petersburg: State Printing House, convocation 3, session 2, part 3, meeting 71–100 (in Russian).
- Gosudarstvennaya Duma: Stenograficheskiye otchety*, 1910. [State Duma: Verbatim Records]. St. Petersburg: State Printing House, convocation 3, session 4, part 1, meeting 1–38 (in Russian).
- Gosudarstvennaya Duma: Stenograficheskiye otchety*, 1911. [State Duma: Verbatim Records]. St. Petersburg: State Printing House, convocation 3, session 4, part 2, meeting 39–73 (in Russian).
- A. Bobrinsky's diaries about the Russian-Japanese war and the revolution of 1905*, 26.01.1904–05.05.1905. Fund 1412. Inventory 8. File 292. Moscow: Russian State Archive of Ancient Acts, 218 p.
- A. Bobrinsky's diaries with notes on current events in the socio-political life of Russia*, 20.09.1910–02.04.1911. Fund 1412. Inventory 8. File 294. Moscow: Russian State Archive of Ancient Acts, 40 p.
- Dyakin, V. S., 1978. *Samoderzhaviye, burzhuaziya i dvoryanstvo v 1907–1911 gg.* [Autocracy, the bourgeoisie and the nobility in 1907–1911]. Leningrad: Nauka (In Russian).
- Dyakin, V. S., 1988. *Burzhuaziya. dvoryanstvo i tsarizm v 1911–1914 gg.* [The bourgeoisie, the nobility and tsarism in 1911–1914]. Leningrad: Nauka (in Russian).
- A. A. Bobrinskiy's note to Nicolay II on the attitude of the peasantry towards the revolution of 1905*, 1908 g. Fund 1412. Inventory 2. File 703. Moscow: Russian State Archive of Ancient Acts, 13 p.
- Kalinychev, F. I., comp., 1957. *Manifest ob uchrezhdenii bulyiginskoy dumy (ot 6 avgusta 1905 g.)* [The manifesto on the establishment of the Buligin Duma (dated August 6, 1905)]. Gosudarstvennaya дума v Rossii (v dokumentakh i materialakh) [State Duma in Russia (in documents and materials)]. Moskva: Gosudarstvennoe izdatelstvo yuridicheskoy literatury, pp. 30–31 (in Russian).
- A. A. Bobrinskiy's sketches of speeches delivered in the Fatherland Union*, 07.12.1905. Fund 1412. Inventory 2. File 267. Moscow: Russian State Archive of Ancient Acts, 16 p.
- Korelin, A. P., comp., 2001. *Obyedinennoye dvoryanstvo. Syezdy upolnomochennykh gubernskikh dvoryanskikh obshchestv. 1906–1916.* [The United nobility. Congresses of authorized provincial noble societies. 1906–1916: in 3 volumes]. In 3 vols. Moscow: Russian Political Encyclopedia (ROSSPEN), vol. 2. (1909–1912). Book 1. (1909–1910) (in Russian).
- Peterhofskoye soveshchaniye o projekte Gosudarstvennoy dumy pod lichnym ego Imperatorskogo Velichestva predsedatelstvom: Sekretnyye protokoly*, 1905 [The Peterhof meeting on the draft of State Duma under the personal chairmanship of His Imperial Majesty: Secret protocols]. Available at: <http://e-heritage.ru/ras/view/publication/browser.html?clear=true&perspective=popup&id=43561046> [Accessed 19.05.2019] (in Russian).
- A letter from A. Naryshkin to P. Stolypin*, w/d. Fund 434. Inventory 2. File 41. Moscow: State Archive of the Russian Federation, 72 p.
- A. A. Bobrinskiy's speech at the Club of Russian Nationalists in Kiev about the Third State Duma proceedings*, w/d. Fund 1412. Inventory 2. File 303. Moscow: Russian State Archive of Ancient Acts, 25 p.
- A. A. Bobrinskiy's speech as a candidate for deputies of the 1st State Duma to his voters in the Admiralty district with outlining his program of political views and beliefs*, 1905–1906. Fund 1412. Inventory 2. File 176. Moscow: Russian State Archive of Ancient Acts, 39 p.
- Selunskaya, N. B., Borodkin, L. I., Grigoryeva, Yu. G. and Petrov, A. N., 1996. *Stanovleniye rossiyskogo parlamentarizma nachala XX veka* [The formation of Russian parliamentarism of the early twentieth century]. Moskva: Moskgorarkhiv (In Russian).
- Solovyev, Yu. B., 1981. *Samoderzhaviye i dvoryanstvo v 1902–1907 gg.* [Autocracy and the nobility in 1902–1907]. Leningrad: Nauka (in Russian).
- A. A. Bobrinskiy's article about the role of the clergy in Zemsky assembly*, w/d. Fund 1412. Inventory 2. File 706. Moscow: Russian State Archive of Ancient Acts, 14 p.
- A. A. Bobrinskiy's article about the agrarian question in Russia*, 1908. Fund 1412. Inventory 2. File 702. Moscow: Russian State Archive of Ancient Acts, 12 p.
- A. A. Bobrinsky's article as Duma member entitled «His Majesty's Opposition»*, 22.06.1909. Fund 1412. Inventory 2. File 192. Moscow: Russian State Archive of Ancient Acts, 3 p.
- Chernikova, N. S., 2018. O. O. Bobrinskyi yak lider Obiednanoho dvoryanstva [O. O. Bobrinsky as the leader of the United Nobility]. *Problemy politychnoi istorii Ukrainy* [Problems of the political history of Ukraine]. Dnipro: Hrani, issue 3, pp. 61–72 (in Ukrainian).